

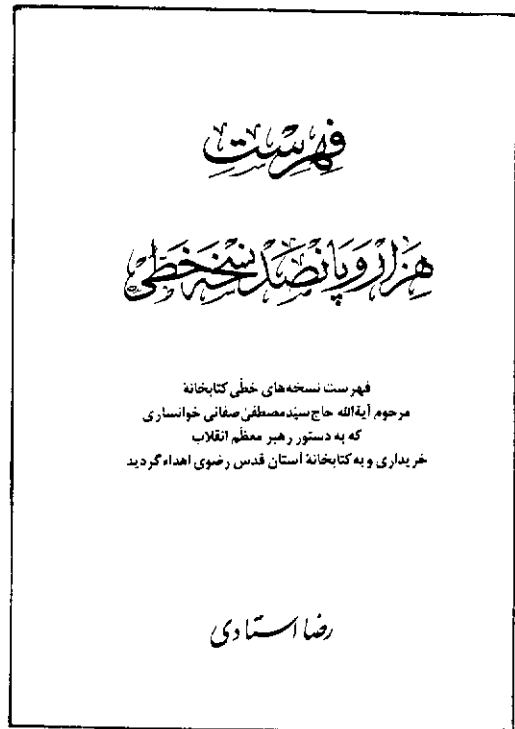
نسخه های خطی آیت الله صفائی خوانساری

علی اکبر زمانی نژاد

فهرست هزار و پانصد نسخه خطی، (اهدائی رهبر معظم انقلاب به کتابخانه آستان قدس رضوی)، رضا استادی، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۷۳ ش، ۴۷۲ ص، وزیری.

تدوین فهرست نسخه های خطی کتابخانه ها به مثابه کلیدی، امکان دستیابی به میراث گذشتگان را در اندک زمان بیشتر می سازد.

دریغاً که امر فهرست نگاری چندان مورد توجه مسئولین و فرهنگ دوستان قرار نگرفته و بابتی مهری مواجه شده است. به گفته آگاهان، نسخه های خطی فهرست نشده در ایران بیشتر از تعدادی است که فهرست شده است (فهرست آثار خطی شیخ مفید، ص ۴). از این رو، برخی از کتابهایی که تاکنون تصحیح و چاپ شده اند از اعتبار و اتقان چندان برخوردار نیستند و این بدان خاطر است که اطلاع محققین از نسخه های خطی در کتابخانه ها بسیار اندک و ناقص است. اگرچه به برکت انقلاب اسلامی تا حدی این نقیصه جبران شد، ولی مادامی که فهرست نسخه های خطی تمام کتابخانه های عمومی و شخصی فراهم نیاید، نمی توان میراث فرهنگی گذشتگان را حفظ، تصحیح و به جامعه فرهنگی عرضه کرد. همچنان که شرط اصلی در شناسایی مصنفات و مؤلفات علمای شیعه، فهرست و شناسایی نسخه های خطی آن است. بنابراین هر کاری و هر تحقیقی بر مصنفات شیعه، بدون شناسایی نسخه های خطی عقیم و ناتمام است. از این رو سزاوار است که مسئولین فرهنگی کشور تدابیری اتخاذ کنند تا تمام نسخه های خطی پراکنده در سراسر کشور اعم از کتابخانه ها، مدارس، کتابخانه های شخصی، امامزاده ها و ... در چهار مرکز مهم یعنی قم، مشهد، تهران و اصفهان فراهم آید و در این چهار مرکز نیز مسؤلیت نسخه های خطی تحت امر یک کتابخانه یا یک نهاد قرار گیرد.

اکنون در حوزه علمیه قم چندین کتابخانه شخصی بسیار نفیس و غنی وجود دارد. یکی از آن کتابخانه ها که زبازد فضلا و محققین است، کتابخانه مرحوم آیه الله صفائی خوانساری است. نفاست این کتابخانه نیز به جهت علاقه و همت و کوشش دو نفر از علمای کتابشناس و اهل خبره یعنی مرحوم آیه الله حاج سید احمد صفائی خوانساری و فرزند برومندش حضرت آیه الله سید مصطفی خوانساری است.

از آنجا که مرحوم حاج سید احمد صفائی خوانساری در صدد بود که کتاب کشف الاستار عن وجه الکتب و الاسفار^۱ را (به سبک الذریعة آقابرگ طهرانی) تالیف کند و لازمه اش جمع آوری کتب و نسخه های خطی بود، از این رو نسخه های خطی و چاپی بسیاری را گرد آورد و این مقدمه ای شد برای تدوین کتاب کشف الاستار و نیز مخزنی برای حفظ میراث فرهنگی شیعه.

پس از وفات مرحوم آیه الله حاج سید احمد صفائی خوانساری^۲ در سال ۱۳۵۹ هـ.ق، آن کتابخانه به فرزندش مرحوم آیه الله حاج سید مصطفی صفائی خوانساری منتقل شد که بحق «وقع فی محله»، چرا که مرحوم حاج سید مصطفی نیز مانند پدرش توجه خاصی به آثار فرهنگی داشت و در حفظ و نگهداری کتب خطی و چاپی پدر بسیار کوشا بود. وی در طول زندگی خود که با عسرت و مشکلات بسیار همراه بود، در تکمیل کتابخانه هرگز کوتاهی نکرد. بهترین شاهد بر این مدعی اینکه دهها جلد از نسخه های خطی ناقص این کتابخانه توسط ایشان تکمیل شده؛ برخی از نسخه های خطی توسط ایشان استنساخ و تصحیح و مقابله شده و نیز کتابها و رساله های متعددی با استفاده از نسخه های خطی این کتابخانه، تحقیق و چاپ شد^۳. با توجه به چنین خصوصیتی، پس از وفات مرحوم حاج سید مصطفی خوانساری، این کتابخانه که نزدیک به هفت هزار جلد نسخه چاپی و هزار و پانصد جلد نسخه خطی داشت در معرض فروش قرار گرفت. برای صیانت این کتب از تظاول بیگانگان، ماجرا به مقام معظم رهبری اطلاع داده شد و معظم له نیز دستور دادند که کتابهای کتابخانه اعم از کتب خطی و چاپی خریداری شود و نسخه های چاپی آن در حوزه علمیه قم بماند و نسخه های خطی به آستان قدس رضوی اهدا گردد. با این

کار در واقع به خواست قلبی مرحوم حاج سید مصطفی خوانساری نیز جامعه عمل پوشیده شد. زیرا ایشان مایل بودند که نسخه های خطی به کتابخانه آستان قدس منتقل شود. این کتابخانه یکی از کم نظیرترین و غنی ترین کتابخانه های شخصی بود که توسط رهبر معظم انقلاب به کتابخانه آستان قدس رضوی اهدا شد.

اینک به برخی از امتیازات نسخه های خطی این کتابخانه اشاره می شود:

۱- بیش از ۶۰ مجلد از نسخه های خطی این کتابخانه به سرلوحهای مذهب ترین شده است، که چهارده نسخه آن قرآن مجید و چندین نسخه آن دیوان اشعار و دیگر نسخه ها عبارتند از: نهج البلاغه، صحیفه سجادیه، صحیفه علویه و... (ص ۳۹۶ و ۳۹۷)

۲- بیش از ۷۰ مجلد از نسخه های این کتابخانه، تاریخ کتابت و استنساخ آنها قبل از سال ۱۰۰۰ قمری است. که برخی از نسخه ها عبارتند از: قرآن، ایضاح المنافع، تحریر الاحکام، تذکرة الفقهاء، جامع المقاصد، الدروس، الذکری، غایة المراد، المبسوط، مختلف الشیعه، و... (ص ۳۹۴ و ۳۹۵)

۳- بیش از ۱۱۰ مجلد از نسخه های این کتابخانه به دستخط علمای بزرگ شیعه مزین شده که اسامی بعضی از علما عبارت است از: علامه مجلسی، محقق سبزواری، شیخ حر عاملی، محمد بن مکی (نواده شهید)، شیخ علی (نواده شهید ثانی)، صاحب ریاض، صاحب روضات،

۱. سه جلد از کتاب کشف الاستار عن وجه الکتب و الاسفار، اخیراً (در بین سالهای ۱۴۰۹-۱۴۱۱) توسط موسسه آل البیت به زیور طبع آراسته شده که در آینده به ده جلد خواهد رسید. برای اطلاع بیشتر از این کتاب رجوع کنید به مجله نشر دانش، سال دهم، شماره دوم، بهمن و اسفند ۱۳۶۸، مقاله از گوشه خوانسار.

۲. برای شرح حال مرحوم حاج سید احمد خوانساری رجوع شود به علمای معاصرین؛ ربحانة الادب؛ مقدمه کشف الاستار ج ۱/ ۲۷۷؛ گنجینه دانشمندان ج ۵/ ۵۱؛ تراجم الرجال ص ۱۸ و ۱۹؛ مقدمه کتاب فهرست هزار و پانصد نسخه خطی ص ۱۰-۵ و پیام حوزه، سال اول، شماره دوم.

۳. برای شرح حال مرحوم حاج سید مصطفی خوانساری رجوع شود به آثار المحجة ج ۲/ ۷۶؛ آینه دانشوران ص ۲۲۶؛ گنجینه دانشمندان ج ۲/ ۱۳۸؛ مقدمه کتاب فهرست هزار و پانصد نسخه خطی ص ۱۵-۱۱ و پیام حوزه، سال اول، شماره دوم.

دو کتاب و یا دو رساله و بیشترند که به عنوان مجموعه ها ذکر می شود.

از این ۱۵۰۰ نسخه خطی، ۱۲۶۰ جلد شامل یک کتاب و یا یک رساله است، و ۲۴۰ نسخه دیگر مجموعه هایی هستند که حداقل دو کتاب و رساله و حداکثر شامل ۴۴ رساله اند. (ص ۲۹۱-۲۹۳).

مقدمه فهرست در ۳۶ صفحه تدوین یافته و در آن صورت اجازه ای که جناب مؤلف محترم از مرحوم آیه الله حاج سید مصطفی صفائی خوانساری درخواست کرده اند، مندرج است. مرحوم خوانساری در این اجازه ۲۶ نفر از مشایخ خود را ذکر کرده و در ابتدای اجازه چنین آورده است که: «... استجازنی العالم الجلیل و الناقد الخیر و المتتبع البصیر... الشیخ محمدرضا الاستادی الطهرانی دام مجده و توفیقه لحسن ظنه بهذا العبد الحقیر. و لما وجدته أهلاً لذلك و طلب منی أن له رواية ماجزت لی روایتہ مما صنفه و رواه علماءنا الماضون و سلفنا الصالحون من... فأجزت له سلمه الله تعالی و ادام تأییده أن یروی عتی جمیع ماجزت لی روایتہ عن مشایخی العظام و فقہائنا الکرام و آساتیذی الأعلام الذین هم حصون الاسلام [و] بلغوا بضعاً و عشرين...» (ص ۱۶ و ۱۷)

در این اجازه ۲۶ نفر از مشایخ خود را ذکر کرده و لکن در اجازه دیگری که از مرحوم حاج سید مصطفی به یادگار مانده است، اسامی ۲۷ نفر از مشایخ خود ذکر شده که عبارتند از:

- ۱- مؤسس حوزه علمیه قم، آیه الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری، متوفای ۱۳۵۵ ق (استادشان).
- ۲- مرحوم حاج سید احمد صفائی خوانساری، متوفای ۱۳۵۹ ق (والدشان).
- ۳- مرحوم آیه الله حاج سید ابوالحسن اصفهانی، متوفای ۱۳۶۵ ق (استادشان).
- ۴- آیه الله العظمی حاج آقا حسین بروجردی، متوفای ۱۳۸۰ ق (استاد و ملازمان).
- ۵- آیه الله آقا ضیاء الدین عراقی، متوفای ۱۳۶۱ ق.
- ۶- آیه الله شیخ مهدی حکمی پائین شهری، متوفای ۱۳۶۰ ق.
- ۷- آیه الله حاج میرزا محمد قمی، مشهور به فیض، متوفای ۱۳۷۰ ق.
- ۸- محدث مشهور حاج شیخ عباس قمی، متوفای ۱۳۵۹ ق.

شیخ احمد احسائی، ملا محمد تقی برغانی، میرزای قمی، فاضل هندی، آقا جمال خوانساری، شیخ جعفر کاشف الغطاء، فرهاد میرزا، سردار کابلی، شیخ فضل الله نوری، حاج آقا حسین بروجردی، علامه طباطبائی، آقا نجفی مرعشی و... (ص ۳۸۹-۳۹۱)

۴- نزدیک به ۲۷۰ کتاب و رساله که ۵۰ مجلد از نسخه های خطی این کتابخانه را تشکیل می دهد، توسط مرحوم آیه الله حاج سید احمد صفائی خوانساری استنساخ شده است.

۵- کتاب ها و رساله های فراوانی در بین نسخ خطی به چشم می خورد که توسط آیه الله سید احمد خوانساری و برخی توسط فرزندش تصحیح و مقابله شده اند. یقیناً این نوع تصحیحات و مقابله ها برای کسانی که از فن تصحیح و تحقیق متون آگاهی دارند، کمتر از چهار ویژگی قبلی نیست.

۶- بعضی از نسخه های خطی این کتابخانه ها، نسخه منحصر به فرد است؛ مانند: کشف الأستار عن وجه الکتب و الاسفار و الجواهر المودعة و... .

به منظور تهیه فهرستی از کتب خطی تازه به دست آمده، دانشمند محترم جناب حجت الاسلام والمسلمین آقای استادی، کار تهیه فهرست این نسخه ها را برعهده گرفتند. جناب استادی خود در مقدمه فهرست ص ۳۵ نوشته اند: «این جانب داوطلب شدم که فهرستی برای نسخه های خطی آن تهیه و آماده نشر سازم و خوشبختانه مورد موافقت قرار گرفت و این فهرست در مدت پنج ماه تنظیم و آماده نشر شد. تهیه این فهرست در مدتی اینقدر کوتاه بیشتر مرهون دو عامل بود: ۱- شناسنامه هایی که مرحوم آیه الله آقا سید مصطفی خوانساری بر این نسخه [ها] نوشته بودند. ۲- وقت بالنسبه زیادی که در این پنج ماه به این کار اختصاص داده شد.»

بدین ترتیب این مهم با پیش قدمی و پشتکاری این محقق محترم که بیش از پنج ماه به طول انجامید، خواسته اهل تحقیق و کتابشاسان و خبرگان برآورده شد.

همانطور که از نام فهرست هویدا است، این کتاب شامل فهرست هزار و پانصد جلد نسخه خطی است که در دو بخش تدوین یافته است: ۱- نسخه هایی که تنها شامل یک کتاب و یا یک رساله است. ۲- نسخه هایی که شامل

اجازه اجتهاد به مرحوم حاج سید مصطفی داده اند، ذکر شده که به جهت طولانی شدن مقاله از ذکر آنان خودداری می شود. در مقدمه فهرست، صفحه هشت، از آیه الله سید احمد صفائی خوانساری، هیجده کتاب و رساله نام برده شده که در این فهرست هزار و پانصد نسخه خطی، تنها سه کتاب آن مرحوم به نامهای ۱- کشف الاستار عن وجه الكتب و الاسفار ۲- رساله در شرح حال اسعد بن عبدالقادر ۳- السلافة البهية در شرح حال ابن میثم، موجود است و باید پیگیری شود که سایر تألیفات آن مرحوم به چه سرنوشتی گرفتار شده است. (صفحات ۸ و ۱۹۸ و ۲۸۴ و ۳۰۰)

همچنین در مقدمه فهرست، ص ۱۳ و ۱۴ چندین تألیف به مرحوم حاج سید مصطفی صفائی خوانساری نسبت داده شده که تنها کتاب الجواهر المودعة و الذخائر الرهينة - که کشکول است - در کتابخانه خودشان و جزء هزار و پانصد نسخه خطی موجود است (صفحات ۱۴ و ۹۵)

در حدود نود صفحه از کتاب فهرست هزار و پانصد نسخه خطی شامل شش فهرست کارآمد و مفید است:

- ۱- فهرست نسخه هایی که به دستخط علماء مزین شده که حدود ۱۱۰ نسخه است.
- ۲- فهرست نسخه هایی که به خط مرحوم حاج سید احمد صفائی خوانساری است که حدود ۲۷۰ کتاب و رساله که بیش از پنجاه مجلد است.
- ۳- فهرست نسخه هایی که تاریخ کتابت آنها قبل از سال هزار قمری است که ۷۲ نسخه است.
- ۴- فهرست نسخه هایی که سرلوح زرین دارد و مذهب است که ۶۲ نسخه است.
- ۵- فهرست نام کتابها و رساله ها به ترتیب حروف الفبا.
- ۶- فهرست نام مؤلفان و تألیفات هر کدام.

با این فهارس شش گانه استفاده از این کتاب برای محققین بسیار آسان خواهد بود.

البته ممکن است نقصهای جزئی و مطبعی در کتاب فهرست وجود داشته باشد، کما اینکه مؤلف در مقدمه فهرست، ص ۳۶ فرموده اند: «واضح است که تنظیم فهرست هزار و پانصد نسخه خطی در مدتی کوتاه، عوارضی هم دارد مانند رخ دادن برخی اشتباهات، کامل نبودن برخی از کتابشناسیها و نسخه شناسیها. اما به نظر می رسد تحمل این کمبودها به مراتب اولویت دارد بر این

- ۹- آیه الله حاج شیخ محمدعلی قمی حائری صفائی.
- ۱۰- آیه الله حاج سید محمد باقر ابوتراب قزوینی، متوفای ۱۳۶۵ ق.
- ۱۱- آیه الله میرزا محمدعلی اصفهانی، مشهور به شاه آبادی، متوفای ۱۳۶۹ ق (استادشان).
- ۱۲- آیه الله حاج سید محسن طباطبائی حکیم، متوفای ۱۳۹۰ ق.
- ۱۳- آیه الله حاج سید محمدتقی خوانساری، متوفای ۱۳۷۰ ق (استادشان).
- ۱۴- آیه الله آقا میرزا رضی تبریزی، متوفای ۱۳۶۰ ق.
- ۱۵- آیه الله حاج شیخ محمد حسین آل کاشف الغطاء، متوفای ۱۳۷۳ ق.
- ۱۶- آیه الله حاج شیخ میرزا محمد عسکری طهرانی.
- ۱۷- کتابشناس مشهور، حاج شیخ آغابزرگ طهرانی، متوفای ۱۳۸۹ ق.
- ۱۸- آیه الله حاج سید جمال موسوی گلپایگانی، متوفای ۱۳۷۷ ق.
- ۱۹- آیه الله حاج شیخ علی اکبر نهاوندی، متوفای ۱۳۶۹ ق.
- ۲۰- آیه الله حاج سید محمد کوه کمره ای تبریزی، متوفای ۱۳۷۲ ق.
- ۲۱- علامه حاج سید عبدالحسین شرف الدین موسوی، متوفای ۱۳۷۸ ق.
- ۲۲- آیه الله حاج شیخ میرزا صادق تبریزی، متوفای ۱۳۵۱ ق.
- ۲۳- آیه الله سید محمد مهدی اصفهانی کاظمی، متوفای ۱۳۹۱ ق.
- ۲۴- آیه الله العظمی حاج شیخ محمدرضا مسجدشاهی اصفهانی، متوفای ۱۳۶۲ ق (استادشان).
- ۲۵- مرحوم آیه الله حاج سید احمد زنجانی، متوفای ۱۳۹۳ ق (همبختشان).
- ۲۶- مرحوم آیه الله سید شهاب الدین نجفی مرعی، متوفای ۱۴۱۱ ق.
- ۲۷- مرحوم آیه الله العظمی حاج سید محمدرضا گلپایگانی، متوفای ۱۴۱۴ ق. (ص ۳۵-۱۶)

در مقدمه فهرست، صفحات یازده و دوازده، اسامی دوازده نفر از علمای بزرگ حوزه علمیه قم و نجف به عنوان اساتید حاج سید مصطفی صفائی ذکر شده، و نیز در صفحات دوازده و سیزده، اسامی چهارده نفر از علمایی که کتباً

خطی فراوانی تحصیل کرده اند تقاضا می شود که محبت فرموده، فهرستی برای نسخه های خطی خودشان تهیه کنند و در یک مجله علمی به چاپ برسانند تا زحمات چند دهه ای که برای حفظ این نسخه های خطی کشیده اند با وفاتشان از بین نرود، و در زمان حیاتشان مورد استفاده محققین و پژوهشگران قرار گیرد.

۵- از تمام فضلا و علما درخواست می شود که نسخه های خطی استان و شهر و روستای خود را که در مدرسه و امام زاده و مسجد و ... است، شناسایی کنند و به کتابشناسان اهل خبره اطلاع بدهند تا فهرستی از آن نسخه های پراکنده نوشته شود؛ هر چند تعداد آن نسخه های خطی بسیار اندک باشد، چرا که کیفیت این میراث مکتوب مورد نظر است نه کمیت نسخه ها. چه بسا چند نسخه خطی نفیس و قدیمی در روستایی دورافتاد، بهتر از هزاران نسخه خطی غیر نفیس در مرکز باشد.

۶- از کتابخانه های عمومی کشور انتظار می رود، از آنجا که ممکن است تهیه فهرست تفصیلی نسخه های خطی سالیان متمادی - حتی بیش از ۲۰ سال - طول بکشد، ترتیبی اتخاذ نمایند تا فهرست اجمالی از تمام نسخه های خطی کتابخانه را منتشر کنند. این عمل در اندک زمان و با کمترین بودجه می تواند بیشترین نفع را برای جامعه فرهنگی به همراه داشته باشد. البته این عمل خدایسندانه، توسط کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی انجام گرفت و اینک «فهرست الفبائی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی» همچون دسته گلی در بین عالمان اهل خبره و کتابشناسان و فهرست نگاران و محققان و فضلا و در میان سایر فهارس نسخ خطی درخششی ویژه دارد.

برای نمونه آیا سزاوار است که حدود بیست هزار نسخه خطی فهرست نشده در کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی (ره) وجود داشته باشد، ولی هیچ گونه فهرستی ولو اجمالی از آنها در دست نباشد. همچنین بیش از ده هزار نسخه خطی در کتابخانه حضرت آیت الله گلپایگانی وجود دارد که خوشبختانه فهرستی از آن نسخ خطی تهیه شده است که امیدواریم هر چه سریعتر به زیور طبع آراسته شود تا میراث فرهنگی میراثی جاویدان باقی بماند.

که این نسخه ها بدون فهرست منتشر شده و در مخزن کتابخانه برای سالهای متمادی بدون استفاده محققان بمانند». همچنین در پاورقی فهرست، ص ۴۲ آمده: «در این فهرست نسبت به معرفی قطع نسخه ها بنابر تسامح بوده است، مثلاً گاهی وزیری بزرگ را رحلی و یا وزیری کوچک را خشتی و ... خوانده ایم».

در خاتمه چند پیشنهاد درباره این نسخه های خطی و سایر نسخه های خطی فهرست نشده ارائه می شود:

۱- سزاوار است که آن مجموعه از این نسخه های خطی اهداء شده، به نام آیه الله صفائی خوانساری یا به نام مقام معظم رهبری به طور جداگانه ای در مخزن کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری شود، تا تشویق و ترغیبی برای دیگران باشد و نیز آیندگان بدانند که چه کسانی برای حفظ میراث فرهنگی و خدمت به فرهنگ مسلمین چه تلاش های خستگی ناپذیری کرده اند.

۲- اگر پیشنهاد اول عملی نشود قهراً این مجموعه هزار و پانصد نسخه خطی با سایر نسخه های خطی آستان قدس رضوی فهرست خواهد شد که در نتیجه این فهرست هزار و پانصد نسخه خطی کارآمد نخواهد بود. اما برای استفاده صددرصد از این فهرست پیشنهاد می شود: زمانی که شماره فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی به عدد ویژه همچون ۱۶۰۰۰ یا ۱۷۰۰۰/ رسید، دنباله فهرست را با ارقام این فهرست هزار و پانصد نسخه خطی منظور بدارند، و با احتساب (۱۵۰۰+ عدد ویژه) دنباله فهرست را شماره گذاری کنند. مثلاً اگر رقم ۱۶۰۰۰، عدد ویژه ما باشد با یک نگاه معلوم می شود که مراد از ارقام (۱۶۰۰۱ و ۱۷۰۰۰ و ۱۷۵۰۰) نسخه های شماره (۱ و ۱۰۰۰ و ۱۵۰۰) فهرست هزار و پانصد نسخه خطی است.

و بدین ترتیب مشکل موضوعی بودن فهرست آستان قدس رضوی را نیز می توان حل کرد.

۳- از تمام عالمان دینی و مشتاقان میراث فرهنگی درخواست می شود که اگر از نسخه های خطی علمای گذشته اطلاعی دارند، آنها را به کتابخانه های عمومی کشور معرفی کرده تا مورد معامله قرار گیرد. و یا لااقل فیلمی از آن نسخه ها گرفته شود تا از گزند حوادث محفوظ بمانند.

۴- از علمایی که کتابخانه شخصی دارند و نسخه های